

СОЦІАЛЬНІ ДОЛІ СОЛДАТСЬКИХ ДІТЕЙ – КАНТОНІСТІВ НА ВОЛИНІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

В статті аналізуються причини виникнення, соціально-правовий статус дітей кантоністів на Волині. Відображено ставлення суспільства до інституту кантоністів, умови утримання та виховання солдатських дітей у школах кантоністів та у родинах солдаток в першій половині ХІХ ст.

Ключові слова: Кантоністи, Волинь, солдатка, рекрут.

Майбутнє дитини у всі часи відігравало важливе значення у долі жінки. Сьогодні, захист дитинства та материнства в Україні є однією з пріоритетних напрямків політики держави. Але так було не завжди. У минулі століття фізичний та духовний зв'язок між дитиною та матір'ю не брався до уваги при втіленні в життя загальнодержавних проєктів. У цій статті досліджується на прикладі Волині та ситуація у суспільстві, яка склалася у зв'язку із введенням у дію на початку ХІХ ст. Зводу Законів Російської імперії, та з появою нового соціального явища серед жіноцтва – солдатки.

Дослідження соціальної ролі солдатки призвело до необхідності окремо з'ясувати долю її дітей – кантоністів, їх соціально-правовий статус, та ставлення до них тогочасного суспільства.

Вивчення архівних матеріалів: Журналів Тимчасового рекрутського Присутствія, судових справ, донесень жандармських управлінь, законів Російської імперії дає можливість з'ясувати умови утримання, особливості

виховання та освіти, яку надавали в школах кантоністів, права та обов'язки жінок-солдаток при вихованні дітей.

В радянській історіографії такі поняття як «солдатка», «солдатська дівка», «кантоніст» зникли з вжитку істориків, навіть якщо вони вивчали історію російської армії XVIII - початку XX ст. Іноді згадували жінок військового стану (солдаток) та їх дітей у загальному контексті дослідження.

П.Д. Маслов, хоч і вважає, що на той час, в тих історичних умовах рекрутчина була найбільш прогресивною формою поповнення військ, не заперечує, що рекрутська система була тяжким тягарем для народу. Найбільш здорова та працездатна частина чоловічого населення уходила в армію майже на поконвічну службу.

В колективній монографії В.А.Золотарева, М.Н.Межевича, Д.Е.Скородумова «Во славу отечества», автори, звертаючи увагу на переваги рекрутської системи набору в армію проти найманої, все ж таки відмічають негативні моменти, як то: зловживання посадових осіб та нелюдське відношення до рекрут з боку осіб, які відповідали за набір та доставку їх у військові частини. Все це призводило до багаточисельних хвороб та великої смертності серед рекрутів [14, с. 46-47].

Дослідники А.Орлов, В.Харламов, П.Маслов, В.Золотарев розглядали проблему комплектування лав армії у царській Росії рекрутами лише з точки зору військової історії, виходячи з потреб того часу. Вони відмічали як позитивні, так і негативні моменти. Л.Бескровний, А.Строков, А.Федоров, П.Зайончковский, Л.Богданов хоч і приділяли увагу військовим кантоністам, обходили увагою, пов'язані із ними, «жіночі питання», обминали такі поняття як «солдатка», «солдатська дівка», а інститут кантоністів представляли лише як джерело поповнення чисельності військ при царизмі. У їхніх працях було висвітлене правове становище цієї соціальної групи дітей, але не зачіпалися такі гендерні аспекти як повсякденне життя солдаток та їх дітей – кантоністів.

В умовах ведення великої кількості воєн для уряду конче необхідно було постійне поповнення військового відомства. Окрім рекрутів, до армії, нижчими чинами зараховувалися хлопці – солдатські діти, які для навчання військовій справі зараховувались у гарнізонні школи, створені за указом Петра I у 1721 р. в кожному полку. У 1798 р. гарнізонні школи були перейменовані у військово-сирітські відділення загального військово-сирітського дому. У 1805 р. вихованці цих відділень стали називатись кантоністами, а у 1824 р. військові кантоністи були підпорядковані відомству військових поселень. Для кантоністів були створені навчальні заклади – школи кантоністів, в яких навчались діти віком від 7-ми років (з 1824 р. – 10-ти) до 15 років [18, с.69].

За часів імператора Миколая I ці школи мали цілком військову організацію. Учні готували для потреб військової служби та давали елементарні загальноосвітні знання. Діти спочатку навчалися грамоті (читанню, рахуванню, письму й закону Божому), потім, найбільш здібні, навчалися артилерії та мистецтву фортифікації, музиці, майстерствам. Ці навчальні заклади відрізнялися суворою жорстокою муштрою. Основною метою шкіл кантоністів визначалася підготовка добре навчених та «вірних престолу» солдат. Після завершення навчання у такій школі, більшість кантоністів, зараховувались в солдати, терміном на 20 років. Починаючи з 1836 року частина кантоністів, які проявили добру здатність до навчання, іще 3 роки вчилися у спеціальних школах кантоністів, і зараховувались унтер-офіцерами в медичну службу, кавалерію, артилерію, інженерні та інші роди війська. Однак кількість таких привілейованих кантоністів була незначною. У 1842 році з 223 тис. кантоністів в такі школи зарахували 37,5 тис., а у 1856 з 372 тис. – 37 тис. осіб [18, с. 69]. Слід зауважити, що термін навчання в школах кантоністів не зараховувався до загального стажу служби в солдатських лавах.

Влаштуваючи військові поселення, уряд намагався дати кожному полку свій стабільний територіальний осередок, поєднати суворий режим

військового життя із сімейним побутом, військову підготовку солдатів із нуждами господарства [2, с. 16-17].

В. Каджая, описуючи жахливі умови утримання в школах кантоністів, в той же час погоджується з тим, що родини у військових поселеннях, відрізняючись багатодітністю, охоче віддавали хлопчиків на навчання за казенний кошт, особливо удовиці, які не мали змоги утримувати дитину [15, с. 35].

Тому, для багатьох солдатських родин, які не мали коштів та самотніх жінок, які залишилися сам на сам з необхідністю виховувати та утримувати дитину, школи кантоністів все ж таки, незважаючи на жахливі умови, давали єдину можливість для здобуття безкоштовної освіти дітьми.

З точки зору освітньої функції існування шкіл кантоністів мало позитивний вплив на розвиток суспільства. До грамотності залучалися найбільш бідніші прошарки населення, які за звичайних умов ніколи б не могли здобути освіти.

Починаючи з 1817 року цілі села державних селян Слобідсько-Української, Херсонської, Катеринославської, Київської і Полтавської губернії одне за одним переводились у стан військових поселень [13, с. 33]. У Зміївському повіті Слобідсько-Української губернії був розквартирований на подібних умовах Таганрозький уланський полк, в Херсонській губернії ескадрони Української та Бузької кавалерійської дивізії [1, с. 37].

У Волинській губернії діти солдаток приписувались від дня свого народження до військових кантоністів 2-го Резервного Кавалерійського Корпусу. Протягом січня 1847 р. у Острозькому повіті до нього зараховано 53 солдатських сина [6, арк. 19-20]. У жовтні 1849 – 89 хлопчиків [8, арк. 1].

Інститут кантоністів був тісно пов'язаний із кріпосницькими відносинами, коли особи податного стану належали поміщикам-дворянам, чи установам або відомствам. Рекрут виходив із стану кріпака, але одразу ж поступав зі всіма своїми нащадками в аналогічні відносини із військовим

відомством, яке намагалося надати солдатським дітям таке виховання, яке б відповідало потребам російської армії.

Приналежність солдатських дітей до військової служби вважалась обов'язковою. Суворо наказувалося не віддавати й не приймати їх на жодну службу чи роботу, щоб вони йшли виключно на військову службу. Замість навчання у гарнізонних школах дозволялося їх батькам та родичам залишати дітей дома, але вони зобов'язані були навчати тому, чому навчали у гарнізонних школах, а коли їм виповнювалось 15 років, то належало їх відправляти на службу у визначені полки [19, с. 133]. Для прикладу, солдатці Фатине Юрчуковій, був виданий так званий «Білет», за яким вона повинна була виховувати позашлюбного 3-х річного сина до 20 річного віку. А при досягненні означеного віку, була зобов'язана привезти його із згаданим Білетом до м. Єлісаветграда у штаб 2-го Резервного Кавалерійського Корпусу. Якщо ж вона буде проживати в іншому місці, замість визначеного у «Білеті», то поліція вважатиме її сина втікачем, а знайшовши його, забере від матері та доставить у найближчий батальйон військових кантоністів, сповістивши при цьому штаб 2-го Резервного Кавалерійського корпусу [9, арк. 19-20]

Чисельність військових кантоністів у Російській імперії весь час збільшувалась. У 1820 р у військово-сирітських відділеннях нараховувалось 60 тис. військових кантоністів, у тому числі відпущених до родичів на виховання 22 тис., та 23 тис. осіб у військах [19, с.134]

У журналах Тимчасового рекрутського присутствія Острозького повіту (набір 1852 та 1868 років) окрім записів кому належав рекрут, прізвища та віку, обов'язково зазначалися дані про соціальний та сімейний стан, віросповідання, окремі прикмети, а також наявність дітей, їх стать та вік [12, арк.1-103], [5, арк. 1-144]. Це пов'язано із тим, що за рекрутською повинністю до “солдатського стану” зачислялись не лише солдати та їх дружини, а й усі діти народжені як солдатками та солдатськими вдовами, а

також діти солдатських дочок народжені поза шлюбом, та в свою чергу їхні позашлюбні сини [5, арк. 88].

26 серпня 1827 року Микола I був видав указ, за яким єврейське зобов'язане було відбувати рекрутську повинність натурою, замість грошової податі як то було раніше. За цим указом дозволялося замінювати дорослих чоловіків хлопчиками віком від 12 років. Дітей, відданих замість дорослого рекрута, влаштовували в школи військових кантоністів [15, с. 35]. У Волинській губернії, за набором 1831 року із 66 рекрутів представлених єврейськими общинами значиться 22 дитини: дванадцятирічних – семеро, тринадцятирічних – десять, чотирнадцяти років – чотири та п'ятнадцяти – один [12, арк. 1-103].

За даними В.Каджая, коли в Бердичеві єврейська община заборгувала у поставках рекрутів 45 осіб, рішенням губернатора було зобов'язано поставити 135 штрафників. Місто оточили загони солдат, і протягом шести тижнів Бердичів знаходився у стані облоги. В результаті облав та пошуків набрали 80 дітей та 11 дорослих [15, с. 35].

У рекрутських піснях єврейського народу, момент віддачі у кантоністи хлопчиків зображується чи не найбільш жахливим явищем, яке може спіткати родину:

«Залиты слезами улицы в местечке,
Столько слез, что можно плавать словно в речке.
Забирают мальчиков – чье на нас проклятье? –
Берут без сочувствия, берут без понятия.
Мальчиков из школы вырывают силой,
В сапоги, в шинели обряжают силой,
Головой кивают старосты общины,
Нас не защищают мудрые раввины...»[16, с.87]

Єврейських хлопчиків, навічно відірваних від рідного дому, зазвичай відправляли у віддалені губернії – Пермську, В'ятську, Казанську, Симбірську та ділі, де не було єврейського населення. Від України до Сибіру

добиралась, у кращому випадку, третина дітей, інші помирали в дорозі, не в силах перенести важкі, навіть для дорослого, піші переходи [15, с. 35].

Борис Познанський у статті «Рекрутчина по прежнему порядку» показує відношення простого люду до ситуації, коли забирали у кантоністи єврейських хлопчиків 7-8 років: «.....Даже суровый и враждебно настроенный по отношению к евреям украинец, в эти ужасные моменты детских наборов, являл чудеса жалости к евреям. ....Припрятавали у нас во флигеле, молодого, лет 14, еврейчика. Он сидел переодетый девушкой, и выходил не иначе, как покрытый платком. Так он и пробыл у нас несколько дней, пока в одну ночь его не забрали родные, чтобы увезти в более безопасное место» [17, с. 250].

Інший випадок дає змогу чітко простежити відчуття матері, при поверненні дитини, яку вона оплакала: «.....Она, бедная, так крепко сжала своего уже оплаканного ею сына, что с трудом только его высвободили. Какая-то женщина-украинка принесла воды и все мы столпились около сидевшей уже на земле еврейки. Она истерически рыдала и все хваталась за сына, как бы боясь потерять его опять. Женщины и девки-украинки плакали и утирали фартуками и рукавами слезы, а мужчины только потупились» [17, с. 251].

Діти-кантоністи, перебуваючи у школах, зазнавали жорстокого ставлення з боку стройового й шкільного начальства. Умови їх утримання були вкрай важкими. Гарячу їжу отримували 2 рази на добу. Взуття, одяг, білизну вони виготовляли для себе самі, жили в брудних, холодних приміщеннях, часто хворіли. За признанням А.Аркчеєва, кожен 5-й кантоніст був хворий, кожен 10-й помирав [18, с. 70].

В. Каджая зазначає, що школи кантоністів у народі часто називали «живодернями». У них панували жорстокість, грубість, суворі покарання та повна безкарність «дядьків» за знущання над учнями. «Жаловаться было некому. Командир батальона был Царь и Бог. К битью сводилось у него все учение солдатское. И «дядьки» старались. Встаешь – бьют, учишься – бьют,

обедаеть – бьют. От такого життя у нас умирало иногда до пятидесяти кантонистов в месяц.....» [15, с. 36].

У справах Острозького повітового суду Волинської губернії значне місце займають справи за несвоєчасне подання інформації про народження солдатками дітей до списків військових кантоністів.

Жінка-солдатка заздалегідь знала про ту долю, яка участь очікує на її дитину, тому деякі матері приховували факт народження сина. Насамперед, вони намагались приховати народження хлопчиків, яким була уготована участь їх батьків – неминучий призов до армії.

У разі виявлення дітей, про яких не було повідомлено місцевій поліції, призначалося слідство та надавалися списки з Волинського Губернського Правління до Земського Суду з даними чиї діти, вік, де і з ким проживають. Приклад такого списку наводимо у таблиці 1 [11, арк. 6-7]. Дані таблиці дають уяву, як про вік дітей, які зараховувались до кантоністів, так і те, чиї це діти, кому віддані на виховання та де мешкають. Простежуються моменти, що діти могли бути як відставного чи відпускнуго солдата, так і позашлюбні.

Таблиця 1.

Дані про дітей солдаток, несвоєчасно поданих до Волинського Губернського Правління.

Прізвище	Вік	Чиї діти	Коли зараховані у ведення Штабу	Кому саме віддані на виховання і де місце проживання
До 20-річного віку				
Осип Олексіїв син Гаврилюк	7	Звільненого у річну відпустку рядового Олександра Гаврилюка	2 Резервного Кавалерійського Корпусу. За відозвою Острозького Земського Суду від 25 вересня за №14420	3 дня зарахування відданий на виховання матері його солдатці Пелагеї Гаврилюковій, що мешкає (?) Острозького повіту за Білетом №10634
Дмитро Іванов син	5	Відставного солдата Івана Каланчука	Від 25 вересня за №16483	3 дня зарахування відданий на виховання батьку,

Каланчук				що мешкає (?) Острозького повіту за Білетом №10635
Стафій Тренба	6	Народжений поза шлюбом солдаткою Ксенією Тренбою	Від 24 серпня №14432	3 дня зарахування відданий на виховання матері його, що мешкає в с. Юр'ївці за Білетом №10639

За несвоєчасне інформування влади про народження дітей у родинах солдаток, накладалися штрафи. Штраф міг складати до 10 крб. сріблом, а у разі неможливості його виплатити, описувалось майно [8, арк. 1], [10, арк. 78]. Так, на солдатку Наталію Шкорупову, за несвоєчасне повідомлення про народження дитини, хоч вона й стверджувала, що неодноразово запитувала священника чи довів він до відома начальства про народження нею сина Афанасія, було накладено штраф та призначене слідство стосовно офіційних осіб повинних у несвоєчасному внесенню хлопчика у списки військових кантоністів [7, арк. 5-7].

Утримання дітей цілком лягало на плечі жінки-солдатки. У відповідності до виданого Білету, мати мала право до 7-ми річного віку дитини отримувати у найближчому провіантському магазині невелику кількість борошна та крупи. З 7 до 20 років у відповідності 81 ст. 1-ї книги 2-ї частини Зводу військових постанов від казни нічого не надавалось [9, арк. 19-20]. Таким чином, мати, беручи до уваги, що батько у більшості випадків відбував 25-річну службу далеко від родини, та не в змозі був фінансово підтримувати рідних, залишалася наодинці з потребою виховувати та доглядати дитину.

З наведених фактів зрозуміло, що існування рекрутчини, специфічна процедура фактичного руйнування не одного покоління сімей родичів, жахливе становище жінки та дітей-кантоністів формували певні соціально-психологічні проблеми в суспільстві.

Рекрутські набори, зарахування солдатських та матроських дітей до кантоністів, антигуманне відношення влади до цієї категорії дітей

спричиняли багато соціальних конфліктів, хвиль протесту та невдоволення народу. Уряд став перед необхідністю реорганізації армії. Серед заходів, які стосувалися армії, коронаційним маніфестом Олександра II, 26 серпня 1856 р., було ліквідовано військові поселення та стан кантоністів, а також скорочення терміну служби у армії з 25 років до 15. Указом Правлячому сенату від 25 грудня 1856 р. солдатські та матроські діти виключались із військового стану й поверталися у вільний оподатковуваний стан. Кантоністи отримували права однакові із правами цивільного населення країни [20, с. 24]. Частина шкіл кантоністів була перетворена в училища військового відомства [3, с. 672].

Проведене дослідження життєвого шляху та долі солдатських дітей дозволяє зробити наступні висновки: встановлено жорстокі, а з сьогодношньої точки зору, навіть нелюдські, антигуманні форми ставлення держави до жінок-солдаток та їх дітей військових кантоністів; минуло багато часу, перш ніж окремі суспільства, держави, людство загалом усвідомили визначну роль жінки та необхідність заходів щодо захисту материнства та дитинства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА.

1. Бескровный Л. Русская армия и флот в XIX веке. Военно-экономический потенциал России / Любомир Бескровный. – М.: Наука, 1973. – 616 с.
2. Богданов Л. Военные реформы в России // Воен. знания. – 1997. – №5. – С. 16-17
3. Военный энциклопедический словарь / [Редкол.: А. П. Горкин, В. А. Золотарев и др.]. — М. : Большая Российская энциклопедия, «ИПОЛ КЛАССИК», 2002. – 1664 с.
4. Державний архів Рівненської області (далі ДАРО). – Ф. 18. – Оп. 2. – Спр.2. – Арк. 144.
5. ДАРО. – Ф. 18. – Оп. 2. – Спр. 9. – Арк. 88.

6. ДАРО. – Ф. 22. – Оп. 3. – Спр. 283. – Арк. 19 – 20.
7. ДАРО. – Ф.22. – Оп.3. – Спр. 285. – Арк.108.
8. ДАРО. – Ф. 22. – Оп. 3. – Спр. 288. – Арк. 73.
9. ДАРО. – Ф. 22. – Оп. 3. – Спр. 293. – Арк. 83.
10. ДАРО. – Ф 22. – Оп. 3. – Спр. 309. – Арк. 82.
- 11.ДАРО. – Ф.22. – Оп. 3. – Спр. 310. – Арк. 99.
12. ДАРО. – Ф. 387. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 103.
- 13.Дубровіна А. Суспільний лад, механізм управління та право України в період розкладу феодально-кріпосницької системи і зростання капіталістичних відносин (перша половина ХІХ ст.) / А. Б. Дубровіна [конспект лекцій]. – К., 1966. – 111 с.
- 14.Золотарев В. Во славу отечества Российского / В.А. Золотарев, М.Н. Межевич, Д.Е. Скородумов. – М.: Мысль, 1984. – 335 с. 24 л. ил.
15. Каджая В. Хождение в «Могилев» Малоизвестные страницы истории русского еврейства времен царствования Николая I / Валерий Каджая // Новое время. – 2004. – № 43. – С. 35 – 37.
16. Песни былого: Из еврейской народной поэзии [Перевод Н. Гребнева]. – М.: Советский писатель, 1986. – 320 с.
17. Познанский Б. Воспоминания о рекрутчине по прежнему порядку / Б.Познанский. // Киевская старина. – 1889. – №11. – С. 236 – 255.
- 18.Советская Военная Энциклопедия: в 8 т. [Пред. Гл. ред. комиссии Н.В.Огарков]. – М.: Воениздат, 1977. – Т.4. – 656 с.
- 19.Строков А. История военного искусства. Капиталистическое общество от французской буржуазной революции до периода империализма. /Александр Строков . – М.: Воениздат, 1965. – 692 с.
20. Федоров А. Русская армия в 50-70-х годах ХІХ века. Очерки. / Александр Федоров. – Л.: Из-во Ленинградского университета, 1959. – 291 с.

Оксана Выговская

ДЕТИ – КАНТОНІСТИ НА ВОЛИНІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

В статъе анализируются причины возникновения, социально-правовой статус детей кантонистов на Волини. Отображено отношение в обществе к институту кантонистов, условия содержания и воспитания солдатских детей, как в школах кантонистов, так и в семьях солдаток в первой половине ХІХ ст.

Ключевые слова: Кантонисты, Волянь, солдатка, рекрут.

Oksana Vygivska

(Żytomierz)

THE CHILDREN ARE CANTONISTS ON VOLYN THE FIRST PART OF 19 CENTURY

The article gives the analysis of emerging reasons, social-legal status children of cantonists on Volyn. Attitude of society is represented toward the institute of cantonist, condition of maintenance and education of soldiers's children as at schools of cantonists and so in families of soldierwives in the first part of 19 century.

The key-words are: Cantonists, Volyn, soldierwife, recruit.